

ІДЕОЛОГІЧНА КОНСТРУКЦІЯ РАННІХ ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНИХ ПРАЦЬ ДМИТРА ДОНЦОВА

Актуальність нашої статті визначається відсутністю цілісної, чітко окресленої літературознавчої концепції ранніх літературно-критичних праць Д.Донцова. Попри те, що різні аспекти його багатогранної діяльності були висвітлені у монографічних та публіцистичних розвідках як в Україні, так і за кордоном, ідеологічне підґрунтя його як літературного критика опрацьоване спорадично. Ми зосереджуємо увагу на дослідженні тих ідеологічних чинників, які сформували Д.Донцова як літературного критика. У цьому полягає **мета** нашої студії. Серед основних **завдань**, які ми прагнемо розв'язати, – з'ясувати дотичні ознаки між італійським фашизм та ідеологічною основою поглядів Д.Донцова, виявити та проаналізувати порушені науковцем у статті “Гетьман Мазепа в європейській літературі” літературознавчі проблеми.

Літературно-критична діяльність Дмитра Донцова базується на гносеологічному підґрунті літературних явищ – історичному, естетичному, психологічному з особливим акцентуванням на ідеологічному аспекті української літератури та визначенні її соціальної ролі. Це зумовлено кількома причинами.

Гене́за літературно-естетичної системи критика ввібрала в себе чітко обумовлений комплекс ідей: з однієї сторони констатуємо захоплення італійським фашизмом з першорядним наскрізним ідейним стрижнем – ідеєю

нації як найвищої, найвагомішої одиниці, якій підпорядкована сильна, авторитарна, надкласова держава. З іншої спостерігаємо вплив філософії Ф. Ніцше як джерела утвердження апологети сили, що уособлюється в ідею волі-провідника, сили нації, яка неможлива без влади сильної вольової особистості та яка здатна об'єднати в сполучення вільних людей. Обґрунтуємо наші міркування.

Глибинна основа та специфічна сутність фашизму в історичній світовій науці остаточно не з'ясована: “в різні періоди подавалися різні визначення фашизму, причому з різних точок зору” [5, 28]. Психологіки та політологи інтерпретують цей термін по-різному: як “тотальну революцію” (Р. Дарендорф, К.Фридрих, З.Бжезинський), як наслідок загальної кризи капіталізму (В.Ульянов-Ленін, А.Грамши, Н.Мещеряков, А.Галкін) як явище епохи імперіалізму (Д.Магеровський). Очевидно, ще не створена єдина теорія фашизму, яка б логічно об'єднала багаточисленні дослідження різних його аспектів. Характерно, що нині в Україні не існує глибокого компаративного дослідження італійського та німецького фашизму.

Не зважаючи на це, слід визнати, що існують дотичні ознаки між італійським фашизмом та ідеологічною основою поглядів Д.Донцова. Розглянемо їх.

Італійський фашизм синтезував у собі систему поглядів та тип правління. За влучним виразом Л.Мемфорда “корні фашизму треба шукати “в людській душі, а не в економіці”. Фашизм як класична форма тоталітаризму хоч і виник під впливом тоталітарної революції, але занурився у глибини людської душі, у її психологію. На нашу думку, Д.Донцова приваблював фашизм як “суспільний феномен” [2, 124], який не тільки репрезентував низку ортодоксальних думок, а симпатизував Д.Донцову як психологічне явище, що спрямував ідеологію критика у чуттєву площину: “Революційна психологія з її пафосом войовничого активізму та емотивної ексклюзивності, з її безоглядною вірою в себе та в свій ідеал – ось що приваблювало Д.Донцова в фашистському та націонал-соціалістичному рухах” [11, 194]. Ідеологом та натхненником такої психології був Б.Муссоліні. Російський історик В.І. Михайленко стверджує, що вся історія фашизму поставлена в залежність від діяльності лише однієї цієї людини, особи, котрій були притаманні харизматичні риси. Що ж єднало італійського лідера та українського критика?

На початку своєї кар'єри дуче відчув сильний вплив новаторських та рішучих ідей французького синдикаліста Ж.Сореля і німецьких філософів А.Шопенгауера та Ф.Ніцше, які зводилися до культивування насилля, війни, які передбачали появу нової сильної людини і держави. Щодо прояву ідеї культивування сили, то це виявлялось навіть на зовнішньому рівні – Муссоліні своє оточення просив себе називати “апостолом насилля”, і навіть соратників-однопартійців збентежили численні виступи дуче, на яких той проголошував насилля та прихильно ставився до “насильних хірургічних втручань” [12, 22]. Д.Донцов успадкує із ідеології італійського лідера ідею щодо прояву міцної нації силовим шляхом і вже у ранній статті “Поетка українського Рісорджіменту (Леся Українка)” впроваджує думку про відродження нової сильної держави та наслідуючи ідеї Муссоліні посилається на думки Сореля: “Сорель впровадив культ англійських піратів, американських бізнесменів і пролетаріїв, бачачи в їх непогамованій енергії

силу, що відродить гниючий світ” [4, 151]. Якщо Сорель вплинув на Муссоліні ідеєю насилля, збройної боротьби, то Д. Донцов трансформує цю ідею та у статті про постать і творчість великої української поетеси, аналізуючи її поетичну спадщину, знаходить дотичні думки – комплекс тотожних ідей: “катастрофи” [4, 163], “великого визволення” [4,163], “virtus” [4,156], “безкомпромісності” [4, 164-165], “тріумфуючого ідеалізму” [4, 166], “ризик” [4, 169], “безсмертності волі” [4, 171] та “вічного руху” [4, 171]. На нашу думку, переважна більшість вказаних ідей – це свого роду “ключові”, опорні слова, які розкривають фашистський характер ідеології дуче.

Самі італійські та німецькі фашисти ототожнювали свій рух з тоталітарною державою. Про це писали Б.Муссоліні, Пауль Риттербуш, Г. фон Дирксен, А. Шпеер. Основними гаслами тоталітарної революції виступали не лише насильство, фанатизм і нетолерантність, а й ідеї соціальної рівності, національної величі, державного занурення в усі сфери життя суспільства, дисципліни та порядку. Одним з основних постулатів італійського фашизму був розвиток духовної культури на засадах формування нового морального духу та національної величі. Це стверджували теоретики неогегельянського ідеалізму Б.Кроче та Дж.Джентіле, які у 1920 році почали співпрацювати з фашизмом та спричинили появу нового вчення про тоталітарну державу як втілення морального духу. Тобто, вони вказали на тісний взаємозв’язок між народженням тоталітарної держави та психологією людини, яка базується, передусім, на прояві морального духу. За спостереженням Д. Донцова, цей моральний дух здатна продемонструвати непересічна особистість, сильна індивідуальність, свого роду “Макіавелі у політиці” [11, 195].

Вже у перших літературно-критичних статтях критик гранично відверто обстоює цей принцип. Так, у студії “Гетьман Мазепа в європейській літературі” Д.Донцов досліджує причини таємничої особистості та популярності Івана Мазепи у німецькій, англійській, російській, французькій та польській літературах. Критик аналізує постать гетьмана як зразок сильного непохитного поводири нації, котрий здатний спонукати, надихнути її до національно-визвольних зрушень. Його думка була суголосна із теорією Франсуа Вольтера, який в “Історії Карла ХІІ” писав, що “Україна завжди прагнула бути вільною” [7, 178] та із оцінкою Проспера Меріме, що стверджував, що гетьман Іван Мазепа – не “зрадник”, не “честолюбчець”, а останній з гетьманів України, який “спробував відвоювати своєму народові незалежність” [8, 135].

Д.Донцов оцінював Мазепу як патріота, який сповідував ідею єдиної одноцільної України, що зуміла забезпечити собі незалежність від Росії та Польщі. Критик усвідомлював, що це виїмкова особа, досвідчений політик, що не цурається персональної відповідальності за свої дії, палкий захисник споконвічних волелюбних прагнень України.

Виїмкова особа, у руках котрої сконцентрована влада та міць, особливо увиразнюється у добу цезаризму. Теза про “бездоганний цезаризм” була властива філософії О.Шпенглера, з яким був особисто знайомий Б.Муссоліні. Очевидно, що вона заїмпонувала Муссоліні, бо ознаки цезаризму у дуче були помітні навіть зовнішньо – на мітингах його супроводжувала група людей, яка артистично “грала” “свиту короля”: вигукувала “браво” та заздалегідь аплодувала у відповідальний для його виступу момент.

Припускаємо, що ідея цезаризму мала місце у ранньофашистській ідеології, тому тут ми не згодні з російським дослідником В.І.Михайленком, який запевняв, що не існує “підстав для твердження про рішучий вплив Шпенглера на Муссоліні” [10, 28].

Праці О.Шпенглера зараховують до джерел націонал-соціалізму, що було спричинено трактатом “Пруссачество и социализм”, виданим у 1920 році (в період виходу першого (1918) та другого (1922) томів його найбільш відомої праці “Примерк Європи”). Німецький філософ стверджував, що на відміну від французів та англійців, соціалізм у свідомості німців на генному рівні, тому “республіканська форма правління не має до соціалізму жодного відношення” [10, 60]. Явище “цезаризму” німецький філософ трактував своєрідно. Він вважав, що настав час Бісмарку, а нацистський переворот лише спричинить появу нових подій та справжніх лідерів: “Ніхто не міг очікувати національного перевороту цього року більше, ніж я. Події цього річчя дають нам змогу сподіватися, що ..ми – як у часи Бісмарка – знову станемо колись суб’єктом, а не тільки об’єктом історії” [10, 61]. Характерно, що майже хронологічно синхронно, у грудні 1917 року, лідер російських меншовиків-інтернаціоналістів Ю.О.Мартов нарікав: “ ...Ми крокуємо через анархію неодмінно до якого-небудь цезаризму” [6, 291-292]. На нашу думку, в суспільстві виникло нове всеохоплююче революційне повітря, яке надихнуло до непередбачуваних катаклізмів у країнах Європи та вплинуло на формування ідеології Дмитра Донцова.

Критик у статті “Гетьман Мазепа в європейській літературі” трансформує та по-своєму трактує концепцію цезаризму, яка обстоює ідею виключної ролі виняткової людини в суспільстві. Якщо Шпенглер усвідомлював цезаризм як панування нації Бісмарків та Наполеонів, то Д.Донцов дещо зміщує акценти і культивує сильну, вольову, інтелектуально-розвинену особу, спроможну відродити націю. Його мета – віднайти аналогічних осіб та на прикладі хай і неоднозначно

висвітленої в літературі та історії, але сильної фігури гетьмана Мазепи довести, що такі індивідуальності існували. У такому випадку Іван Мазепа – представник касты “луччих людей”. Члени вищої касты, за Д. Донцовим, мають ті ж риси, які властиві Іванові Мазепі – вони “думающие, храбствующие, грізні, чесні, шляхетно уроджені, благородні”, мудрі, мають чисте серце та вогняну душу, що “горить духом буйним полум’ям внутрішнього вогню” [3, 147]. Його теорія ієрархічного суспільства, на чолі якого б стояла “каста найкращих людей”, “вища раса”, що “понад юрбою”, “понад натовпом” суголосна із фашистською теорією про “чистоту та вищість арійської раси”. Але у статті “Гетьман Мазепа в європейській літературі” Мазепа Д. Донцова цікавлять не стільки прикмети володарної верстви, стільки ознаки справжнього гетьмана: благородність, мужність, мудрість, міць, які були притаманні українській князівській, литовсько-руській і козацькій аристократії. Пізніше свою теорію Д. Донцов розвиває у праці “Дух нашої давнини” (1943), в якій виділяє основні чесноти правлячої касты: героїзм, віру у своє високе призначення, відданість справі, честь і відвага. Як тільки провідна верства втрачає ці якості – розпадається і гине держава. Не останнє місце займає у цьому переліку категорія сили.

Категорія сили реалізується через рух, потяг, вічне прагнення йти вперед. Крізь романтичну патетику статті бринить героїка “с п р а ж н ь о ї трагедії”, потужний заклик до вічного стремління духу, до повсякчасного “лиш в п е р е д!” (підкресл. – Д. Донцова): “Недаром і за motto свому “Mazzerra взяв великий француз Байронівське: Away! Away! (Вперед! Вперед!)”. Можливо, Д. Донцова приваблює саме цей заклик тому, що він асоціюється із назвою італійської газети, очоленою у 1912 році Б. Муссоліні.

Разом із тим переконуємося, що у трактуванні постаті Івана Мазепи різними західно-європейськими письменниками Д. Донцов не зламав встановлений в літературі стереотип уявлення про цього лідера, але був першим літературознавцем, який цілісно компаративно дослідив різні твори та суцільно представив образ цього мудрого державного діяча, будівничого, у діях якого найбільше відбилосся прагнення до волі. Критик, хоч і попав під вплив західноєвропейської літератури доби романтизму, де в образах Мазепи, що прив’язаний до спини дикого коня мчить полями у невідоме майбутнє сприймався як Прометей, прикутий до скали, і поруч із такими образами як Мойсей та Фауст став символом безсмертної душі, що прагне свободи, але водночас, на нашу думку, обрав постать гетьмана за зразок подвижництва заради національної ідеї. Д. Донцов був націлений виховати молодь на засадах самопожертви в ім’я відродження української державності.

Ця ідея суголосна із фашистською доктриною італійського дуче. Відомо, що з утвердженням в Італії єдиної влади фашизму у 2 половині ХІХ століття проблема фашизації молоді стала провідною у системі внутрішньої політики. Фашистське виховання ставило за мету підготувати молоде покоління до майбутньої війни, до самопожертви в ім’я “інтересів нації” та дуче [1, 45]. Ми схильні вважати, що схильністю, готовністю до самопожертви, самозречення, віддаючи все, не просячи нічого взамін заради національної ідеї перегукується ідеологія Д. Донцова та теорія італійського фашизму. Фанатизм у службі ідей – це та спільна чеснота, котра буде притаманні і члену правлячої касты з позиції Д. Донцова, й ідеологам фашизму. За цих причин критика не зацікавила українські аналоги мазепіани, які докорінно відрізняються від образів, змальованих західноєвропейською літературою – вони або не виступають головними персонажами у творах (Шевченко Т. “Музикант”, “Близнець”, “Іржавець”), або змальовані чуйними, вразливими, з палким серцем (М. Старицький “Молодість Мазепи”), життєрадісними джигунами, що час від часу сумують при королівському дворі за рідним краєм (В. Сосюра “Мазепа”). Українські варіанти літературної мазепіани, в оцінці Д. Донцова, тяжіють до психіки Санчо Панси. Хоч вони і виражають спільну ідею – багатовікову мрію українського народу про відродження Соборної Української Держави, але позбавлені тих чеснот, які допоможуть її розбудувати.

Як бачимо, у ранній період Д. Донцов сповнений духу національно-культурного відродження, що знаходить свій вияв, зокрема, у його прагненні пізнання власної історії. Задля цього він звертається до історично значущих постатей. З позиції критика, такі особи виступатимуть взірцем формування громадянської думки в суспільстві.

На нашу думку, критик упереджено підійшов до висвітлення непростой фігури гетьмана у світовій літературі, тому що намагався дослідити його не з точки зору літературного персонажа, а з позиції фахового історика, політика, для якого історичний Мазепа та його літературний прототип – засіб для впровадження власних ідей. Ці ідеї стосуються переважно оприлюднення своєї точки зору на виїмкову постать, яка зводиться до того, що така особа в слухний час бере відповідальність перед історією та своїм народом. За цих причин у своїй статті критик розгортає достатньо широку літературну мазепіану – досліджує “Мазепу” В. Гюго, Р. Готшала, Мая, Мюнцельбурга, Словацького, Пушкіна. Він резюмує, що цей образ у літературі висвітлений поліфункціонально, бо кожен письменник трактував постать гетьмана відповідно до своїх власних суспільно-політичних поглядів.

На нашу думку, Д.Донцов стає на шлях пошуку активної особистості в літературі та історії. Кінець ХІХ століття – це час формування нового світогляду, який в літературі знаходить відображення в концепції нового героя. Розуміння своєї непересічності, здатність протистояти загалу, тяжіння до волі, бажання влади, фанатизм заради високих ідей, самопожертва – ось той діапазон чеснот, що притаманні такому герою. Саме ці риси зумовлюють критика звернутися до постаті Лесі Українки, еволюція якої як митця від революційних переконань до примату загальнолюдських цінностей відбилася і на концепції особистості. Вона також створює нового героя і у цьому напрямку проходить шлях від революційно-демократичних ідеалів до ідеалів прометеїзму. Цим погляди поетеси будуть імпонуватимуть Д.Донцову.

І тут треба говорити про вплив філософії Ф.Ніцше на творчість багатьох мислителів, в тому числі і на Д.Донцова. Вивчення цього аспекту, що, безумовно становить ідеологічне підґрунтя літературно-критичних поглядів критика, потребує подальшого серйозного наукового дослідження.

Список використаних джерел

1. Белоусов Л.С. Италия: молодежь против фашизма 1919-1945. / Л.С. Белоусов – М. : Издательство Московского университета, 1987. – 157с.
2. Галкин А.А. Фашистский идейный синдром: генезис германского варианта / А.А. Галкин // Вопросы философии. – 1988. – № 11. – С. 124-135.
3. Донцов Д. Дух нашої давнини. / Д.Донцов – Дрогобич: Відродження, 1991. – 341с.
4. Донцов Д. Поетка українського Рісорджіменту (Леся Українка) / Українське слово. – К. : Рось, 1994. – Т. 1. – С. 149-183.
5. Желев Ж. Фашизм. Тоталитарное государство. / Ж.Желев – М.: Изд-во “Новости”, 1991. – 336с.
6. Йоффе Г. З. Юлий Осипович Мартов / Г.З. Йоффе // Россия на рубеже веков: Исторические портреты. М., 1991. – С.291-292.
7. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709 років. / Т. Мацьків – Мюнхен : Український вільний університет, 1988. – 286с.
8. Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани / Боплан Г.А. Опис України. – Львів : Каменяр, 1990. – С.115-141.
9. Михайленко В.И. Итальянский фашизм: Основные вопросы историографии./ В.И. Михайленко – Свердловск : Изд-во Урал. Ун-та, 1987. – 234с.
10. Орлов Ю.Я. К значению философии Шопенгауэра, Ницше и Шпенглера для методологии немецко-фашистской пропаганды. / Ю.Я Орлов // Вестник Московского университета . – Сер. Журналистика. – 1993. – № 1. –С.51-69.
11. Чугуєнко М.В. Критичний аналіз концепції тоталітарної спрямованості суспільно-політичних поглядів Д.Донцова / М.В. Чугуєнко. // Вісник Харківського університету. Історія України. – 1996. – Вип. 1. – № 387. – С.191-201.
12. Хибберт Кристофер. Бенедито Муссолини. Биография. / Кристофер Хибберт. – М. : Фенікс, 1996. – 416 с.

Анотація. У статті досліджується ідеологічна конструкція ранніх літературно-критичних праць Дмитра Донцова. Обґрунтовується генеза літературно-критичної діяльності критика, яка ввібрала в себе чітко обумовлений комплекс ідей: констатуємо захоплення італійським фашизмом з першорядним наскрізним ідейним стрижнем – ідеєю нації як найвищої, найвагомішої одиниці, якій підпорядкована сильна, авторитарна, надкласова держава.

Ключеві слова: італійський фашизм, виймова постать, літературознавство.

Summary. In article the ideological design early literary-critiques Dmitry Dontsova is studied. It is proved that its literary-critical activity is connected with interest of the critic ideology of Italian fascism.

Key words: the Italian fascism, the exclusive person, literary criticism.